

**СЕРГІЙ ІВАНОВИЧ РУДЕНКО – УЧЕнь ФЕДОРА ВОВКА
ТА ВЧИТЕЛЬ ЛЬВА ГУМІЛЬОВА
(до 120-річчя від дня народження вченого)**

Олена ТАРАН

У 2005 р. виповнилося 120 років від дня народження відомого антрополога, археолога, етнологів, географа, гідролога, педагога Сергія Івановича Руденка. При дослідженні наукової спадщини С. І. Руденка більшість бібліографів наголошували на башкирознавчій (в етнографічному та антропологічному) та скіфознавчій (археологічному аспектах) тематиці робіт вченого¹. Майже відсутні в науковому обігу дослідження, які висвітлюють формування особистості молодого вченого, становлення його наукового світогляду. Лише обмежене коло дослідників-“руденкознавців” ознайомлене з українознавчими роботами вченого. Це насамперед польові матеріали етнографічного та антропологічного характеру з Чернігівщини та Полтавщини, що увійшли до підсумовуючої статті Федора Кіндратовича Вовка “Антропологічні особливості українського народу” (1916), статті у співавторстві з Іваном Раковським “Погляд на антропологічні відносини в українського народу”², а також рукопис спогадів С. І. Руденка про свого вчителя Федора Вовка, написаного з нагоди 50-річчя від дня смерті останнього³.

С. І. Руденко народився 16(28) січня 1885 р. у м. Харкові в родині потомствених дворян. Під час навчання у Пермській гімназії супроводжував батька, члена Комісії з розмежування башкирських земель, та мав можливість спостерігати життя та побут місцевих мешканців. Ці юнацькі зацікавлення привели С. І. Руденка 1904 р. до природничого відділення фізико-математичного факультету С.-Петербурзького університету. Так майбутній всесвітньовідомий вчений став студентом Ф. К. Вовка. Характерною рисою наукової діяльності учнів Ф. Вовка був комплексний підхід до антропологічних досліджень: одночасно вони вивчали антропологічний, етнографічний та археологічний матеріал певного регіону. В студентські роки С. І. Руденко досліджував українців, башкир, мешкярів, мордву, чувашів, марійців, вогулів, ос-

тяків та самоїдів Північно-західного Сибіру, здійснив комплексну експедицію в пониззя Обі. Попередні результати антропологічних досліджень літніх сезонів 1909 та 1910 рр. були оголошені автором вже 16 листопада 1910 р.⁴ На підставі 300 вимірів С. І. Руденко дійшов висновку щодо низькорослості корінного населення Північно-західного Сибіру, переважно темної пігментації волосся та очей, наявності принципових відмінностей у головному показнику: серед самоїдів переважають брахікефали, серед вогулів – доліхокефали, серед остяків рівною мірою зустрічаються мезо- та доліхокефали. Дані антропологічного дослідження С. І. Руденка щодо вогулів збігаються із цифрами проф. М. Малієва, голови (на той час) Російського Антропологічного товариства (далі – РАТ).

1908 року молодий дослідник під керівництвом Ф. К. Вовка розпочав розкопки Мізинського палеолітичного комплексу на Чернігівщині, які продовжили П. П. Єфименко та Л. Є. Чикаленко, також учні Ф. К. Вовка.

1910 р. С. І. Руденко закінчив університет з правом на диплом 1-го ступеня та отримав від університету можливість продовжувати навчання у магістратурі (за рахунок Міністерства народної освіти та стипендією 1200 крб. на рік) з тим, аби згодом збільшити викладацький склад з курсу антропології С.-Петербурзького університету.

Продовжуючи тему антропологічного дослідження автохтонів Північно-західного Сибіру, 10 листопада 1911 р. С. Руденко оприлюднив свої підрахунки щодо скелічного показника (відношення довжини бюсту до довжини нижніх кінцівок) самоїдів, остяків та вогулів. З часом ці матеріали увійшли до статті молодого вченого, присвяченої пропорціям тіла⁵. Опрацьовуючи зібраний антропометричний матеріал, автор дійшов висновку стосовно належності самоїдів, з одного боку, та остяків і вогулів – з іншого, до різних антропологічних типів. Загалом, у сучасній російській істо-

ріографії, як це видно з матеріалів доповідей, виголошених на всеросійській конференції з нагоди 110-річчя від дня народження, С. І. Руденко вважається основоположником башкирської антропології та етнології⁶.

Разом із Є. Артюховим С. Руденко виконав антропометричні роботи, пов'язані із дослідженням краніологічної серії, надісланої з цією метою Псковським археологічним товариством⁷.

Як зазначалося вище, С. І. Руденко досліджував з антропологічного боку й українців. Впродовж двох літніх сезонів 1912 та 1914 рр. він разом із своїм вчителем проводив антропологічні виміри в Полтавській та Чернігівській губерніях⁸. Копії результатів обстежень зберігаються у вигляді звідних таблиць в архіві ІМФЕ, зроблені ще на початку 1920-х рр. співробітниками Кабінету антропології ім. Хв. Вовка при ВУАН. С. І. Руденко обстежив мешканців Полтавського (у тому числі Диканьку), Зіньковського (у тому числі м. Опішню), Кременчуцького, Лубенського, Золотоніського, Гадяцького та Миргородського повітів Полтавської губернії та Охтирського, Старобільського, Харківського, Сумського, Вовчанського, Лебединського, Валкського, Богодухівського та Куп'янського повітів Харківської губернії. Всі матеріали стосувалися осіб чоловічої статі, через що неможливі були порівняння статевих варіацій. Молодий дослідник користувався методикою французької антропологічної школи, яку викладав йому в університеті Ф. К. Вовк. Використання уніфікованої методики під час збору антропометричного матеріалу дозволило Федорові Вовку без застережень використовувати математичні розрахунки С. І. Руденка під час роботи над "Антропологічними особливостями українського народу".

Після успішного складання магістерських іспитів С. І. Руденко отримав можливість закордонного відрядження від університету⁹. Протягом 1913-1914 рр. він відвідав Туреччину, Сирію, Палестину, Єгипет, Італію, а згодом і Францію, де у Парижі вивчав літературу з порівняльної анатомії та антропології таза й нижніх кінцівок мавп (головним чином людиноподібних) та представників різних людських рас у бібліотеці Jardin des Plantes (Ботанічного саду), Société d'Anthropologie de Paris

(Паризького антропологічного товариства) та École d'Anthropologie (Антропологічної школи). Опрацював весь остеологічний матеріал, що був наявний у Laboratoire d'Anatomie (Анатомічній лабораторії), Société d'Anthropologie та Laboratoire Broca (Лабораторії ім. П. Брока), значну частину скелетів у Musée d'Anthropologie (Антропологічному музеї) при Jardin des Plantes (Ботанічному саду). Всього С. І. Руденко докладно виміряв і вивчив 80 скелетів мавп Старого та Нового Світу, близько 60 людиноподібних мавп та більш ніж 200 скелетів представників різних рас. В антропологічній лабораторії Брока під керівництвом її директора Луї Манувріє молодий вчений докладно вивчив галльську краніологічну серію. У співпраці з І. Раковським, відрядженим до Парижа НТШ, досліджував рідкісну антропологічну колекцію неолітичної доби (з Шапель-о-Сен). В École d'Anthropologie за пропозицією її директора виміряв не досліджену ще серію черепів єгипетських мумій. У Лабораторії ім. П. Брока С. І. Руденко займався технікою виготовлення факсиміле та інших антропологічних препаратів, а також реконструкцією кістяків. Він також брав участь у роботі комісії Société d'Anthropologie з антропометричного дослідження африканських негрів у Jardin d'Acclimatation (Акліматизаційному саду). Під час перебування у Парижі С. І. Руденка було обрано іноземним членом Паризького антропологічного товариства¹⁰.

Окрім описаної вище роботи, магістрант відвідував лекції з антропології професора Верно в Jardin des Plantes, лекції з анатомічної (Р. Антоні), фізичної (Л. Манувріє) та зоологічної (П. Маудо) антропології, порівняльної етнографії професора А. де Мортільє в École d'Anthropologie. Отриманий диплом був пред'явлений С. І. Руденком на фізико-математичний факультет С.-Петербурзького університету разом із звітом про відрядження. У Паризькому університеті він докладно вивчив методику викладання географії, за допомогою проф. Е. де Мортонна ознайомився з практичними роботами студентів-географів, а також з організацією наукових екскурсій. Одночасно С. І. Руденко відвідав ряд лекцій в Інституті океанографії, а також взяв участь у ряді антропологічних екскурсій, а в червні 1914 р. був присутнім на I-му Міжнародному

конгресі з етнології та етнографії у Невшателі та брав участь у роботі I-ї секції (загальна етнографія, методика викладання, музейна справа). За час перебування за кордоном С. І. Руденко виголосив доповідь у Міжнародному етнографічному інституті "Etude sur les sacrifices des Tchere-meis" (Вивчення жертвоприношень у марійців) (надрукована в *Revue d'Ethnographie et de Sociologie*); в Антропологічному товаристві він прочитав такі реферати, як "Les resultates des recherches anthropométriques chez les peuplades du N.O. de la Libérie" (Результати антропометричних досліджень народностей північно-східної Ліберії), "Etude des ossements et des crânes néolithiques de Chalon-sur-Charue" (Про скостеніння неолітичних черепів Шалон-сюр-Шарю, співдоповідач І. Раковський), "Quelques remarques a propos du bassin dans proportions du corps" (Декілька заміток стосовно таза згідно пропорцій тіла)¹¹, що свідчить про широту його наукових зацікавлень.

По поверненні з-за кордону С. І. Руденко приступив до опрацювання остеологічного матеріалу (таза й нижніх кінцівок), привезеного з Парижа в університетську лабораторію Кабінету географії та антропології. Окрім того, він мав привести до ладу та опублікувати матеріали, зібрані впродовж багаторічних експедицій Башкирією. Маючи на меті вивчити характерні фізичні та побутові риси башкирів шляхом зіставлення різних антропологічних ознак та етнографічних особливостей, С. І. Руденко намагався встановити зміни, яких зазнав цей етнос через вплив сусідніх народів. Результатом аналізу антропометричних бланків, що зберігалися в Кабінеті географії та антрополо-

гії за інвентарними № 6011-7850 (копії зберігаються в науковому архіві Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України), стала монографія, надрукована в серії Записок імператорського Російського Географічного товариства (далі — ІРГТ)¹². Ця робота стала справжнім тріумфом С. Руденка — молодого вченого та подарунком вчителів — Ф. К. Вовку.

С. І. Руденко брав активну участь у роботі РАТ, а також друкувався у періодичному органі товариства — "Річнику"¹³, працюючи з ним як секретар та редактор 4, 5 та 6-го випусків. Співпраця молодого дослідника з РАТ полягала у виголошенні власних експедиційних спостережень, наукових розвідок та критики бібліографії на засіданнях РАТ: "Попереднє повідомлення щодо експедиції у Південно-західний Сибір" (16 листопада 1910 р.), "Конгрес доісторичної антропології Франції у м. Німі" (22 вересня 1911 р.), "Антропометричні дослідження іноземців Північно-західного Сибіру" (10 листопада 1911 р.), "Дещо стосовно приладу

М. Лебедева для вимірювання розрізу очей" (8 грудня 1911 р.), "До питання вивчення пропорцій тіла" (29 жовтня 1914 р.), "Черепи з *T. sincipitali*" (4 лютого 1916 р.)

С. І. Руденко був представником від РАТ разом із Ф. К. Вовком на VII Конгресі доісторичної антропології. По поверненні з м. Німа (Франція), де відбувався Конгрес, С. І. Руденко виголосив доповідь про Конгрес та його результати, ознайомив слухачів із новими європейськими методологічними напрямками в антропологічних науках¹⁴.

С. І. Руденко брав участь в роботі антропологічної секції Комісії з укладання етнографічних мап Росії при ІРГТ. Антропологічна секція складалася з двох відділів: I-й охоплював Європейську Росію та Кавказ, II-й — Сибір, Середню Азію, Урал. Секретарем першого відділу був Д. О. Золотарьов, другого — С. І. Руденко (почергово з М. О. Макаренком). Члени секції складали етнографічні квестіонари під керівництвом Ф. К. Вовка для росіян, українців, білорусів та башкирів¹⁵, які були розіслані по губерніях. Лише в українській губернії було надіслано 2 тис. екземплярів анкет, отримано близько 1 тис. відповідей. Розробку анкетного матеріалу взяв на себе Ф. К. Вовк, під його керівництвом учнями були складені чорнові мапи основних етнографічних ознак українського населення. З антропометричним матеріалом, отриманим з Башкирії, працював С. Руденко, складаючи антропологічні та етнографічні мапи цього етносу. За відгуком Ф. Вовка Відділення Етнографії ІРГТ рекомендувало нагородити С. Руденка срібною медаллю Товариства за сукупність праць з етнографії, що і здійснила Рада ІРГТ 21 грудня 1912 р.¹⁶

Учні Федора Вовка не обмежувалися участю в роботі РАТ, Етнографічного відділу Російського музею Олександра III, ІРГТ, а також співпрацею з Річником РАТ. Ще в студентські роки вони були членами кількох студентських гуртків, на засіданнях яких популяризували погляди свого вчителя через реферати та шляхом диспутів, які відбувалися під час роботи гуртків. С. І. Руденко, серед інших, брав участь у роботі студентського Географічного гуртка. Вже як визнаний спеціаліст з антропології та етнографії сибірських автохтонних народів, він виступив на засіданні Географічного гуртка із оригінальною доповіддю “Експедиція до Північно-західного Сибіру 1909-1910 рр.”, ілюструючи її діапозитивами та намальованими на мапах маршрутами. Ця доповідь викликала жваву дискусію під час проведення робочого засідання, оскільки окремі члени гуртка мали можливість на власні очі спостерігати побут сибірських народів, через що доповнювали або спростовували деякі твердження С. І. Руденка. Такі студентські зустрічі заохочували наукову молодь до аналітичного сприйняття етнографіч-

ного матеріалу, критичного ставлення до досліджуваного об’єкта.

У грудні 1917 р. за підсумками диспуту Вчена рада Московського університету присудила С. І. Руденку ступінь магістра за видану 1916 р. роботу “Башкири: досвід етнографічної монографії”. До літа 1918 р. був також професором географії та антропології Географічного інституту, брав участь у різних етнографічних та археологічних експедиціях, зокрема розкопав знамениті Прохорівські кургани під Оренбургом. Події громадянської війни закинули його до Міасського заводу в Приураллі. Там вчений займався укладанням етнографічних карт населення Приуралля, організацією природничо-історичної станції, працював в Оренбурзькій ґрунтознавчій експедиції. У липні 1919 р. С. І. Руденко отримав пропозицію від Томського університету зайняти кафедру географії та антропології. Впродовж 1919-1921 рр. він був деканом фізико-математичного факультету, читав курси із загального землезнавства, антропології та порівняльної етнографії. Тут, у Томську, С. І. Руденко брав активну участь в роботі університетського Товариства етнографії, історії та антропології; на одному з засідань виступив із доповіддю, присвяченою пам’яті Ф. К. Вовка¹⁷.

Після смерті Ф. К. Вовка його учні продовжували антропологічні, археологічні та етнографічні дослідження на засадах західноєвропейської науки. В Ленінграді та Києві вони утворили центри комплексних антропологічних студій (з фізичної антропології, етнографії, етнології, археології та палеоетнології). 1921 р. С. І. Руденко повернувся до Ленінграда, де очолив відділення антропології географічного факультету ленінградського університету¹⁸. Відділення було поділене на дві кафедри: 1) фізичної антропології та 2) етнічної антропології й палеоантропології. У підпорядкуванні антропологічного відділення перебував Кабінет антропології, в якому працював ще Ф. К. Вовк. Цим Кабінетом завідував С. І. Руденко, а також очолював студентський антропологічний гурток. Одночасно С. І. Руденко був і серед співробітників етнологічного відділення Державної Академії історії матеріальної культури (ДАІМК) в Ленінграді. Протягом 1921-1930 рр. вчений

займав посаду заступника директора, завідував Етнографічним відділом Російського музею та підвідділом Музею етнографії Сибіру та Далекого Сходу. В Академії наук поновився на посаді секретаря Комісії з вивчення племінного складу населення Росії, згодом — заступника голови Особливого комітету Академії наук з вивчення союзних та автономних республік, очолював Казахську, Башкирську та інші експедиції.

У 1920-і рр. С. І. Руденко був одним з лідерів радянської етнографії та антропології, активно провадив викладацьку та наукову діяльність. 1927 р. вчений у співавторстві з І. Раковським надрукував статтю “Погляд на антропологічні відносини в українського народу”¹⁹. На підставі наявного антропометричного матеріалу вчені виділили десять умовних груп, дослідивши які, отримали результати щодо антропологічного складу українського народу, де останній “представляє собою мішанину щонайменше 6-ох головних європейських расових типів: ядранського, альпійського, східно-європейського, атлантійсько-середземно-морського, валдайського або сарматського і нордійського або північного”²⁰. Левову частку складають два типи: “ядранський” та “альпійський”, які дослідники об’єднують в один спільний “альпо-ядранський”, що складає 66,5 % усього обстеженого українського народу. Свій “альпо-ядранський” антропологічний тип дослідники ототожнюють з “українським” типом Ф. К. Вовка, який (тип) “у північній полові займає більше як половину, в середній полові майже три п’ятих, а в південній полові рівно три четвертини цілого населення”²¹. Таким чином, антропологи фактично підтвердили думку Ф. К. Вовка про відносну однорідність українського антропологічного типу.

Безперечно славу в археології С. І. Руденку принесли відкриття в царині скіфології: у 20-х роках він відкрив в урочищі Пазирик на Алтаї так звані “царські кургани” скіфського часу (у вічній мерзлоті чудово збереглися і дерев’яні речі, і килими, і тіла похованих з татуванням на шкірі, різноманітні художні вироби). У 1929 р. дослідником був розкопаний перший Пазирицький курган, результати розкопок якого стали відкриттям світового значення. С. І. Руденко встиг напи-

сати попередні повідомлення про знахідки. Вони вийшли за підписом “С. Р.”, оскільки автор сидів у тюрмі: 5 серпня 1930 р. С. І. Руденко був заарештований за звинуваченням у належності до очолюваної академіками С. Ф. Платоновим та Є. В. Тарле контрреволюційної монархічної організації “Всенародний союз боротьби за відродження вільної Росії”, якої ніколи не існувало в природі. Прізвище С. І. Руденка згадувалося серед 10 співробітників Академії наук СРСР, пов’язаних з експедиційною роботою. Вченого звинувачували у пропаганді ідей контрреволюційної організації, а головне в тому, що такі, як він, начебто використовували службове становище в установах Академії наук та займалися “систематичним шкідництвом”²².

Згідно постанови трійки ОГПУ Ленінградського військового округу, 13 лютого 1931 р. за ст. 58. II С. І. Руденко був засуджений терміном на 10 років. У 1931-34 рр. в’язень Руденко працював на Біломорбуді та Туломбуді як начальник пошукової гідрологічної партії, був достроково звільнений у березні 1934 р., але мусив працювати керівником групи гідрології Ленінградського бюро Білбалткомбінату НКВС та управління Солікамського гідровузла НКВС у м. Ленінграді. 1938 р. вчений перейшов працювати до Гідрогеологічного інституту, де написав роботу “Випаровування з водної поверхні та втрати на випаровування з однієї поверхні”, за яку згодом без захисту отримав ступінь доктора технічних наук. З початком війни працював начальником відділення гідрометеослужби Ленінградського фронту, прогнозував льодовий режим на Дорозі життя (Ладозьке озеро). Лише 1942 р. вченому вдалося вирватися з тенет НКВС і повернутися до нормальної академічної роботи в ДАІМК²³ та (за сумісництвом) Інституті етнографії СРСР. Археологічні та етнографічні студії поновив лише 1945 р. Півтора десятиліття були викреслені з життя видатного вченого. В 1945 р. досліджував археологію та етнографію Чукотського півострова, в 1947-1954 рр. продовжував перервані дослідження курганів скіфського часу на Гірському Алтаї, колекція яких надійшла в Ермітаж та зайняла 6 залів. За отриманими матеріалами автор опублікував серію фундаментальних праць, в яких розглянуті самот-

ність та високий рівень культури кочових народів I тис. до Р. Х., широкі зв'язки давнього населення Алтаю з Передньою Азією та Східною Європою в контексті історичної географії. На цьому етапі з вченим почав працювати не менш відомий у майбутньому етнолог Лев Гумільов.

1957 року С. І. Руденко організував при Ленінградському відділенні Інституту історії матеріальної культури (визмінена назва ДАІМК) спеціальну лабораторію археологічної технології. Обладнана найсучаснішими науковими приладами, вона складалася з декількох лабораторій. У них відбувалися дослідження експериментальним шляхом первісної техніки виготовлення кам'яних і кістяних знарядь; за допомогою аналітичної хімії та спектрального аналізу вивчався хімічний склад археологічних артефактів та відбувалося дослідження джерел сировини для виготовлення кераміки та металевих предметів; засобами металографії з'ясувалася техніка давньої індустрії; в лабораторії шляхом дендрологічного аналізу відбувалося відносно датування археологічних пам'яток. Спільно з Радієвим інститутом АН була організована також радіокарбонна лабораторія, яка давала змогу встановлювати вік краніологічного та остеологічного матеріалу.

Протягом ряду років аж до своєї смерті С. І. Руденко очолював Відділення етнографії Географічного товариства СРСР. За визначні досягнення в науці Всесоюзне географічне товариство 1964 р. нагородило вченого золотою медаллю ім. П. П. Семенова-Тянь-Шанського; був обраний чл.-кор. Ютландського археологічного товариства (Данія).

13 грудня 1957 р. С. І. Руденко був реабілітований постановою Ленінградського суду²⁴ за відсутністю складу злочину. Помер вчений 16 липня 1969 р.

This article is dedicated to work of Serhiy Ivanovych Rydenko - Ukrainian ethnographer, anthropologist, who was the student of Fedir Vovk and later the teacher of Lev Gumiliov. His work in the area of Skiffs Study brought him a great popularity in 1920th. In 1931 he was arrested and put behind bars for 3 years for counterrevolutionary propaganda. He was freed in 1934 but could fully renew his work only after the war. In 1957 he organized in Leningrad division of the Institute for History of Material Culture special laboratory for archaeological technology and continued to be the head of the Ethnographical and Geographical Society until his death.

1. Сергей Иванович Руденко. Библиографический указатель. К 100-летию со дня рождения. — Уфа, 1986. — 26 с.
2. Раковський І., Руденко С. Погляд на антропологічні відносини в українського народу // Збірник математично-природописно-лікарської секції НТШ. — 1927. — XXVI. — С. 205-213.
3. Рукописний архів Інституту історії матеріальної культури (далі — РА ІІМК). — Ф. Руденко. Оп.1. Спр. 132. арк. 1-47.
4. Протоколы заседаний и отчеты Русского антропологического общества при Санкт-Петербургском университете за 1909/10 — 1911/12 гг. — СПб., 1912. — С. 22-25.
5. Руденко С. Размеры бедра и таза в пропорциях человеческого тела // Ежегодник русского Антропологического общества. — 1915. — Т.5. — С. 89-98.
6. С. Руденко и башкиры. — Уфа: Гилем, 1998. — 190 с.
7. Отчет о состоянии и деятельности Санкт-Петербургского университета за 1912 г. — СПб., 1913. — С. 128.
8. Науковий архів ІМФЕ. — Ф. 43. Спр. 451; 472.
9. РА ІІМК РАН. Ф. 35. Оп. 5. Спр. 262. Арк. 96.
10. Liste des membres pour 1916 // Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris. — 1917. — P. X.
11. Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. А В/414.
12. Руденко С. Башкиры. Опыт этнологической монографии. Ч.1. Физический тип башкир // Записки императорского Русского Географического общества. — Петроград. — 1916. — Т. XLIII. — Вып. 1. — 312 с.
13. Руденко С. По поводу опыта антропологической классификации населения земного шара А. А. Ивановского // Ежегодник Русского Антропологического Общества. — 1913. — Т. 4. — С. 159-172.
14. Протоколы заседаний... — С. 42-43.
15. Золотарев Д. Обзор деятельности Постоянной Комиссии по составлению этнографических карт России при Императорском Русском Географическом обществе. — СПб., 1916. — С. XVI.
16. РА ІІМК РАН. Ф. 35. Оп. 5. Спр. 262. Арк. 96.
17. Професора Томського університета. Библиографический словарь. Т. 2. 1917-1945. — Томск, 1998. — С. 378.
18. РА ІІМК РАН. Ф. 35. Оп. 5. Спр. 262. Арк. 96.
19. Раковський І., Руденко С. Погляд на антропологічні відносини в українського народу... — С. 205-213.
20. Там само. — С. 210-211.
21. Там само. — С. 211.
22. Академическое дело 1929-1920 гг. Документы и материалы следственного дела, сфабрикованного ОГПУ. — СПб., 1993. — Вып. 1. — С. VIII.
23. РА ІІМК РАН. Ф. 35. Оп. 5. Спр. 262. Арк. 6.
24. Решетов А. М. С. И. Руденко — антрополог, этнограф, археолог // С. И. Руденко и башкиры. — Уфа, 1998. — С. 22.